

Κωνσταντίνος Ράντης*

HONNETH VERSUS HORKHEIMER.
ΤΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΤΗΣ ΦΡΑΓΚΦΟΥΡΤΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΝΕΟ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΟ ΤΟΥ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας της Φραγκφούρτης ιδρύθηκε το 1924 και γνώρισε τη μεγαλύτερη επιτυχία του υπό τη διεύθυνση του Max Horkheimer. Οι έννοιες της κρίσης και των κοινωνικών αντιθέσεων αποτελούσαν το θεωρητικό πλαίσιο αναφοράς των εμπειρικών ερευνών του, όπως, λ.χ., στις «Έρευνες για την εξουσία και την οικογένεια» (1936) και στην έρευνα «Η αυταρχική προσωπικότητα» (1950). Σήμερα, μετά από μια τριαντάχρονη διακοπή, το Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας, υπό τη διεύθυνση του A. Honneth, επαναδραστηριοποιείται στις εμπειρικές κοινωνικές έρευνες με ένα νέο επιστημολογικό παράδειγμα: Η έννοια της κρίσης παραχωρεί τη θέση της στην έννοια του παράδοξου στο θεωρητικό πλαίσιο αναφοράς του Ινστιτούτου. Αυτό σημαίνει ότι η Κριτική Θεωρία, όπως και η αντίστοιχέ της κοινωνική εμπειρική έρευνα, εγκαταλείπουν την προτεραιότητα της αντικειμενικής σφαίρας έναντι της υποκειμενικής και απεμπολούν το ενδιαφέρον τους για την άρση της κοινωνικής αδικίας.

Το άρθρο στηρίζεται στα εμπειρικά δεδομένα έρευνας που πραγματοποιήθηκε, την περίοδο 2000-2002, σε τρεις παραδειγματικές αγροτικές περιοχές της χώρας.

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Το Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας της Φραγκφούρτης (Frankfurter Institut für Sozialforschung)¹ ήταν το δεύτερο ερευνητικό κέντρο κοινωνι-

---

*Διδάκτορας Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Albert-Ludwigs-Universität Freiburg.

1. Από εδώ και στο εξής το Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας θα υποδηλώνεται με τη συντομογραφία *IfS*.

κών επιστημών, μετά το Ινστιτούτο της Κολωνίας, που ιδρύθηκε στη Γερμανία. Η ίδρυσή του κατέστη δυνατή χάριν μιας δωρεάς των αδελφών Hermann και Felix Weil² και άρχισε τη λειτουργία του στις 22 Ιουνίου 1924. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του ίδιου του F. Weil, σκοπός του *IfS* ήταν «πρωτίστως η σπουδή και εμβάθυνση του επιστημονικού μαρξισμού» (Wiggershaus, 2001, σ. 28). Ο Kurt Albert Gerlach επεξεργάστηκε το μνημόνιο που κατέθετε στην προταρεία του Πανεπιστημίου για την ίδρυση του *IfS* και σ' αυτό ανέπτυξε ότι είχε έλθει η χρονική στιγμή που η επιστημονική και πρακτική σημασία της γνώσης, όπως και της διάγνωσης της κοινωνικής ζωής σε όλη της την έκταση, δεν μπορούσε πλέον να αγνοείται από κανέναν. Οι οικονομικές και κοινωνικές επιστήμες είχαν επιτύχει τέτοιο βαθμό ανάπτυξης, ώστε να διεξάγουν την έρευνα της κοινωνικής ζωής με επαρκή αντικειμενικότητα. Ωστόσο, η συγκέντρωση των απαιτούμενων υλικών και δεδομένων έγινε ένα έργο που δύσκολα μπορούσε να πραγματοποιηθεί από μεμονωμένους ερευνητές· αυτό έπρεπε να είναι έργο ευρύτερων οργανισμών και αποτέλεσμα της ομαδικής πνευματικής συνεργασίας. Τα ζητήματα αυτά έπρεπε να τα αντιμετωπίσει ένα ειδικό ινστιτούτο κοινωνικής έρευνας (πβ., ό.π., σ. 28 κ.ε.). Πρώτος διευθυντής του *IfS* διετέλεσε ο Carl Grünberg και υπό τη διεύθυνσή του η δραστηριότητα του *IfS* επικεντρώθηκε κυρίως στην έρευνα της ιστορίας του σοσιαλισμού, του εργατικού κινήματος, της οικονομικής ιστορίας και τέλος της κριτικής της πολιτικής οικονομίας. Επί των ημερών του το *IfS* απέκτησε μια τεράστια βιβλιοθήκη και επιπλέον δημιούργησε ένα πλούσιο αρχείο (πβ., ό.π., σ. 41 κ.ε.).

Στις 24 Ιανουαρίου 1931 ο Max Horkheimer ανέλαβε τη διεύθυνση του *IfS* (πβ., ό.π., σ. 51). Στο εναρκτήριο μάθημά του εξήγγειλε ως πρωταρχικό σκοπό τη διεξαγωγή ενός διεπιστημονικού προγράμματος έρευνας, που θα βασιζόταν στη διαλεκτική αλληλοδιείσδυση της φιλοσοφικής θεωρίας και της πράξης των επιμέρους κοινωνικών επιστημών. Η έρευνα έπρεπε να οργανωθεί βάσει επίκαιρων φιλοσοφικών ερωτημάτων κατά τέτοιον τρόπο, ώστε φιλόσοφοι, κοινωνιολόγοι, οικονομολόγοι, ιστορικοί και ψυχολόγοι να ενωθούν σε μια διαρκή κοινότητα εργασίας και να πράξουν από κοινού αυτό που σε άλλες επιστήμες πράττει ο καθένας μόνος του

---

2. Σπάνια γίνονται αναφορές στον πρόωρα χαμένο (3-10-1927) Hermann Weil. Ο Wiggershaus στο έργο του για την ιστορία του της Σχολής της Φραγκφούρτης δεν κάνει καμία σχετική αναφορά (πβ. Wiggershaus, 2001, σ. 19 κ.ε.). Για τη συμβολή του Hermann Weil στην ίδρυση του *IfS* πβ. Reijen W. van, Schmid Noerr, 1990, σ. 136.

στο εργαστήριο (πβ. Horkheimer, 1988a, σ. 29). Οι Horkheimer, Grossmann, Pollock, Löwenthal και Fromm αποτελούσαν τον αρχικό σκληρό πυρήνα του *IfS*³· συν το χρόνο συγκεντρώθηκε σ' αυτό πλειάδα επιστημόνων, μεταξύ άλλων οι Adorno, Marcuse, Benjamin, Weil, Wittfogel, Kirchheimer, Neumann, Lazarsfeld, οι οποίοι εκπροσωπούσαν όλες τις επιμέρους κοινωνικές επιστήμες, μέσω των οποίων θα πραγματοποιείτο αυτό το «διεπιστημονικό πρόγραμμα». Η ιδέα του «διεπιστημονικού υλισμού», που αποτελεί την κεντρική ιδέα αυτού του προγράμματος, απαιτεί την άρση των επιμέρους κοινωνικών επιστημών, οι οποίες επιζούν ως στιγμές στην περιεκτικότερη Κριτική Θεωρία (πβ. Μαρκής, 1990, σ. 185). Το *IfS* άνοιξε επίσης ένα παράρτημα στη Γενεύη για να αξιοποιήσει τα αρχεία της Διεθνούς Διεύθυνσης Εργασίας (πβ. Horkheimer, 1988a, σ. 34) και από το 1932 άρχισε την έκδοση της *Zeitschrift für Sozialforschung* (*Επιθεώρησης Κοινωνικής Έρευνας*)³ που πήρε τη θέση του *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung* (*Αρχείο για την ιστορία του σοσιαλισμού και του εργατικού κινήματος*) (πβ. Wiggershaus, 2001, σ. 54). Υπό τη διεύθυνση του Horkheimer το *IfS* διαδραμάτισε πρωταγωνιστικό ρόλο στην εμπειρική κοινωνική έρευνα, την κοινωνική φιλοσοφία και τις κοινωνικές επιστήμες του 20ού αιώνα, γνώρισε τεράστια επιτυχία και το συνολικό έργο του σφράγισε ανεξίτηλα τον περασμένο αιώνα. Το φιλοσοφικό ρεύμα των Horkheimer, Adorno και των υπόλοιπων μελών του *IfS* πέρασε στην ιστορία με το όνομα Κριτική Θεωρία ή Σχολή της Φραγκφούρτης. Είναι χαρακτηριστικό το ότι η λειτουργία του *IfS* δεν διεκόπη ούτε κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Συνέχισε την έκδοση της *ZfS* στο Παρίσι και μετέφερε την έδρα του *IfS* στη Νέα Υόρκη. Η διεπιστημονική εργασία του *IfS* συνεχίστηκε στην εξορία και παρουσιάστηκε στην *ZfS*, αλλά και στις ειδικές εκδόσεις του Ινστιτούτου· μερικές έρευνές του, όπως για παράδειγμα οι έρευνες για την εξουσία και την οικογένεια και οι έρευνες για τον αντισημιτισμό και την αυταρχική προσωπικότητα, έμειναν στην ιστορία της εμπειρικής κοινωνικής έρευνας (πβ. Horkheimer, Fromm, Marcuse, u.a., 1987· Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson, Sanford, 1950· Adorno, 1999). Η έκδοση της *ZfS*, του κατεξοχήν οργάνου του *IfS*, σταμάτησε το 1942, πράγμα που οφειλόταν στη δυσκολία πραγματοποίησης του προτάγματος του «διεπιστημονικού υλισμού» (πβ. Schmid Noerr, 1997, σ. 58 κ.ε.) και στη μετάβα-

---

3. Από εδώ και στο εξής η *Zeitschrift für Sozialforschung* θα υποδηλώνεται με τη συντομογραφία *ZfS*.

ση στην ιδέα της φιλοσοφικής κριτικής (πβ. Rantis, 2001, σ. 18 κ.ε.). Μετά τον επαναπατρισμό των Horkheimer και Adorno και την ανασυγκρότηση του *IFS* άρχισε να εκδίδεται από το Ινστιτούτο η θρυλική σειρά *Frankfurter Beiträge zur Soziologie und Sozialphilosophie* (Συμβολές της Φραγκφούρτης στην Κοινωνιολογία και την Κοινωνική Φιλοσοφία). Η έκδοση της σειράς συνεχίστηκε ανελλιπώς από το 1955 έως το 1971 όταν και διεκόπη – να θυμίσουμε ότι ο Adorno πέθανε πρόωρα στις 6 Αυγούστου 1969 και ο Horkheimer στις 7 Ιουλίου 1973.

Το *IFS* εξακολουθεί να βρίσκεται εν ζωή, και σήμερα διευθύνεται από τον Axel Honneth. Μετά μάλιστα από μια μεγάλη διακοπή το *IFS* επαναστασιοποιείται στην εμπειρική κοινωνική έρευνα με ένα καινούργιο πρόγραμμα εργασίας και επιχειρεί την αλλαγή του επιστημολογικού παραδείγματός του. Ήδη το 1997 δόθηκε στη δημοσιότητα το καινούργιο δεκαετές πρόγραμμα εργασίας του (πβ. *IFS*, ZkT 5/1997) και μόλις πρόσφατα, το Νοέμβριο του 2002, δημοσιεύτηκαν τα πρώτα πορίσματα των ερευνών, που βασίζονται στο αναθεωρημένο πρόγραμμα εργασίας του (Honneth, 2002· Sutterlüty, 2002). Το γεγονός αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, ειδικά στη σημερινή συγκυρία κατά την οποία βρίσκεται σε εξέλιξη μια διαδικασία εκσυγχρονισμού του ύστερου καπιταλισμού με πρωτόγνωρες επιπτώσεις σε πλανητικό επίπεδο: «την οικονομική-οικολογική παγκόσμια κρίση» (Türcke, Bolte, 1997, σ. 8). Με αφορμή, λοιπόν, τη δημοσίευση αυτών των ερευνητικών πορισμάτων, τα οποία βασίζονται στο νέο επιστημολογικό παράδειγμα του *IFS*, και την επανέκδοση της σειράς *Frankfurter Beiträge zur Soziologie und Sozialphilosophie*, θα επιχειρήσω μια κριτική αντιπαράθεση με τη θεωρία του σημερινού *IFS*, έχοντας πάντοτε ως βάση σύγκρισης την πρώιμη Κριτική Θεωρία που εκπροσωπούσε το παλαιότερο Ινστιτούτο υπό τη διεύθυνση του Horkheimer, διότι η σημερινή θεωρία του, όπως θα δούμε στη συνέχεια, προσπαθεί να την επαναπροσεγγίσει κάτω από ένα διαφορετικό πρίσμα. Απώτερος σκοπός της κριτικής αντιπαράθεσης είναι η εξέταση του αν και κατά πόσον η σημερινή αναθεωρημένη θεωρία, την οποία πρεσβεύει το σημερινό *IFS* υπό τη διεύθυνση του Axel Honneth, είναι η συνέχεια αυτής που εκπροσωπούσε το *IFS* υπό τον Horkheimer και αν μετά την αλλαγή του επιστημολογικού παραδείγματός του μπορεί να γίνεται λόγος για Κριτική Θεωρία. Τελικά, είναι σημαντικό να δούμε πώς σχετίζεται η παρέμβαση του σημερινού *IFS* με άλλα σύγχρονα προτάγματα της κοινωνικής θεωρίας και έρευνας, όπως για παράδειγμα με αυτό της «δεύτερης νεωτερικότητας» των Beck, Bonß, Lau (Beck, Bonß, 2001).

ΤΟ ΠΑΛΑΙΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ *IfS*

Η έννοια της κρίσης αποτελούσε το θεωρητικό πλαίσιο αναφοράς της πρώιμης Κριτικής Θεωρίας, όταν ο Horkheimer είχε τη διεύθυνση του *IfS*. Η έννοια της κρίσης συσχετίζεται άμεσα με την αντικειμενική οικονομική κρίση και η θεωρητική της έκθεση (*Darstellung*) στηρίζεται στην περιφημη διατύπωσή της στον πρόλογο του Marx στο κείμενό του *Για την Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (1859) (MEW, 13). Πρόκειται για την αντικειμενική αντίθεση παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων: «Στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους οι άνθρωποι συνάπτουν καθορισμένες, αναγκαίες και ανεξάρτητες από τη θέλησή τους σχέσεις, τις παραγωγικές σχέσεις, οι οποίες αντιστοιχούν σε μια καθορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης των υλικών τους παραγωγικών δυνάμεων. Το σύνολο αυτών των παραγωγικών σχέσεων σχηματίζει την οικονομική δομή της κοινωνίας, την πραγματική βάση, επάνω στην οποία ανορθώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα και στο οποίο αντιστοιχούν συγκεκριμένες κοινωνικές μορφές συνείδησης. Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής προσδιορίζει γενικά την κοινωνική, πολιτική και πνευματική διαδικασία της ζωής. Δεν είναι η συνείδηση των ανθρώπων που καθορίζει το Είναι τους, αλλά αντιστρόφως το κοινωνικό τους Είναι τη συνείδησή τους. Σε ένα συγκεκριμένο επίπεδο της ανάπτυξής τους οι υλικές παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας έρχονται σε αντίθεση με τις δεδομένες παραγωγικές σχέσεις ή με τις σχέσεις ιδιοκτησίας, που είναι μόνο μια νομική έκφρασή τους, μέσα στις οποίες είχαν κινηθεί έως τώρα. Από μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων αυτές οι σχέσεις μετατρέπονται σε δεσμά τους. Τότε εμφανίζεται μια εποχή κοινωνικής επανάστασης. Με την αλλαγή της οικονομικής βάσης ανατρέπεται ολόκληρο το πελώριο εποικοδόμημα αργότερα ή γρηγορότερα» (MEW, 13, σ. 8 κ.ε.). Ο Horkheimer πιστοποιεί καταρχήν τη δυσαναλογία μεταξύ της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων της καπιταλιστικής κοινωνίας και της χρήσης τους προς όφελος του κοινωνικού συνόλου και εν συνεχεία επεκτείνει την έννοια της κρίσης και στη σφαίρα της επιστήμης, αφού την εννοεί ως παραγωγική δύναμη και παραγωγικό μέσο: «Η επιστημονική γνώση μοιράζεται τη μοίρα των παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων κατά ένα διαφορετικό τρόπο: ο βαθμός εφαρμογής της βρίσκεται σε πραγματική δυσαναλογία με το επίπεδο της υψηλής της ανάπτυξης και με τις πραγματικές δυνάμεις των ανθρώπων· μέσω αυτού του γεγονότος παρεμποδίζεται επίσης η περαιτέρω ποσοτική και ποιοτική ανάπτυξή της» (Horkheimer, 1988c, σ. 41). Η κοινωνική έρευνα, που οραματίζεται ο

Horkheimer, έχει ως έργο της τη διάγνωση εκείνων των παραγόντων, που είναι καθοριστικοί για τη συμβίωση των ανθρώπων, όποια και αν είναι η φύση τους, δηλαδή οικονομική, φυσική ή κοινωνική. Κάτω από τη χαοτική επιφάνεια των γεγονότων υπάρχει μια δομή ενεργών δυνάμεων, στην οποία έχει πρόσβαση η εννοιολογική γνώση του ανθρώπου (πβ. Horkheimer, 1988b, σ. 36). Μια διάγνωση της κοινωνίας του παρόντος, συνεχίζει ο Horkheimer, χωρίς την έρευνα των τάσεων, που την ωθούν σε μια εμπρόθετη ρύθμιση της οικονομίας, καθώς και των προβλημάτων που συναρτώνται άμεσα μ' αυτήν είναι αδύνατη (πβ., ό.π., σ. 38). Στο βαθμό που μπορεί να γίνει λόγος για μια κρίση της επιστήμης, αυτή δεν μπορεί να χωρισθεί από τη γενική κρίση. Η σύλληψη της κρίσης της επιστήμης εξαρτάται άμεσα από την ορθή θεωρία της κοινωνικής κατάστασης. Στην επιστήμη αντικατοπτρίζονται οι αντιθέσεις της κοινωνίας του παρόντος (πβ. Horkheimer, 1988c, σ. 46 κ.ε.).

Ο F. Pollock, από τους πιο στενούς συνεργάτες του Horkheimer αυτή την περίοδο και ειδικός για την οικονομική θεωρία, είχε αναλάβει για λογαριασμό του *IFS* να εξειδικεύσει και να τεκμηριώσει την έννοια της οικονομικής κρίσης. Έτσι περιέγραψε στην *ZfS* τα χαρακτηριστικά της κρίσης, που είναι κοινά σχεδόν σε κάθε μοντέρνα οικονομική κρίση: «Περιορισμός της παραγωγής, απόλυση εργαζομένων, ανακοπή πωλήσεων, πτώση τιμών, συστολή του πιστωτικού συστήματος, σταμάτημα πληρωμών, κρίση εμπιστοσύνης, πτωχεύσεις» (Pollock, 1933, σ. 323). Τα χαρακτηριστικά του μηχανισμού της κρίσης είναι αυτά της διαδικασίας κάθαρσης των δυσαναλογιών του συστήματος και αποκατάστασης της ισορροπίας και λειτουργίας του. Όταν ο Pollock διατύπωσε τη θεωρία της οικονομικής κρίσης του *IFS*, οι επιπτώσεις της κρίσης του 1929 διαρκούσαν ακόμη. Η τελευταία κρίση δεν ήταν γι' αυτόν μια απλή επανάληψη των περασμένων κρίσεων, αλλά σηματοδοτούσε τη μετάβαση σε ένα καινούργιο στάδιο της καπιταλιστικής κρίσης· έτσι την περιγράφει με τα μελανότερα χρώματα.

Η περιγραφή της κρίσης από τον Pollock ακολουθεί σε γενικές γραμμές τη μαρξική. Η τελευταία ήταν διφορούμενη, έδινε την εντύπωση ότι κατέληγε σε μια απόλυτα ντετερμινιστική, μηχανιστική λύση της καπιταλιστικής οικονομικής κρίσης. Η έννοια της κρίσης για τη μαρξική θεωρία είναι πληθυντικού αριθμού· οι κρίσεις της καπιταλιστικής κοινωνίας είναι επαναλαμβανόμενες. Όμως αυτές δεν επαναλαμβάνονται απλώς, αλλά ταυτόχρονα εξύνονται, δηλαδή αναπαράγονται σε μια υψηλότερη κλίμακα σύμφωνα με τη διαλεκτική του ορίου και του δέοντος, όπου το

όριο της ανάπτυξης (η κρίση) είναι συνάμα και το δέον της υπέρβασής της (πβ. Johannes, 1989, σ. 47). Η καπιταλιστική κρίση δεν μπορεί όμως να επαναλαμβάνεται εσαεί· σύμφωνα με τον Engels, μετά από ένα σημείο θα επέλθει η εξαφάνισή της, καθώς η προλεταριακή επανάσταση είναι αναπόφευκτη και η νίκη του προλεταριάτου σίγουρη (πβ. Türcke, Bolte, 1997, σ. 9). Η αντίληψη αυτή, η οποία απαντάται και στον Marx υπό τη μορφή της «αναγκαιότητας ενός φυσικού νόμου» (MEW, 23, σ. 791), οδήγησε ως γνωστόν τους θεωρητικούς του «ανύπαρκτου σοσιαλισμού» (Ritsert, 1997, σ. 151) στην αποδοχή ενός αυτοματισμού: ότι ημέρα με την ημέρα επίκειται η αυτοκατάρρευση του καπιταλισμού μέσω της όξυνσης της κρίσης, δηλαδή της όξυνσης της αντίθεσης των παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων. Η ντετερμινιστική μετα-ερμηνεία της αντίθεσης παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων δεν παραχωρούσε κανένα χώρο στο επαναστατικό υποκείμενο. Η αντίληψη αυτή βρέθηκε πολλές φορές στο στόχαστρο της κριτικής. Η μη εμφάνιση της αυτοκατάρρευσης του καπιταλισμού, μαζί με την αναγκαστική μετάβαση στο σοσιαλισμό, είχε ως αποτέλεσμα να τεθεί υπό αμφισβήτηση η ίδια η έννοια της κρίσης, η εγκυρότητα της αντίθεσης παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων όχι μόνον για την επέκταση της εγκυρότητάς της στις προκαπιταλιστικές κοινωνίες, αλλά και για τον ίδιο τον καπιταλισμό.

Η πρώιμη Κριτική Θεωρία έχει ως αφετηρία της ακριβώς τον αναστοχασμό επάνω σ' αυτό το πρόβλημα. Από τη μια επιβεβαιώνει την όξυνση της κρίσης, αλλά από την άλλη παραιτείται από την πρόγνωση του Marx, διότι η κρίση έπληξε και το ίδιο το επαναστατικό υποκείμενο. Η ερμηνεία της μη πραγματοποίησης της επανάστασης βρίσκεται στο επίκεντρο των ιστορικο-φιλοσοφικών αστερισμών ή συμφραζομένων της Κριτικής Θεωρίας και το ζητούμενο γι' αυτήν είναι η απάντηση στο ακανθώδες ερώτημα: «γιατί δεν πραγματοποιήθηκε ο σοσιαλισμός;» (πβ. Türcke, Bolte, 1997, σ. 13). Για να απαντήσει σ' αυτό το ερώτημα η Κριτική Θεωρία ούτε παραιτείται, ούτε αναθεωρεί τη μαρξική θεωρία, αλλά την εφαρμόζει στον ίδιο τον εαυτό της. Το παράδοξο, στο οποίο κατέληξε η πρώιμη Κριτική Θεωρία και το οποίο απαντάται ακόμη και στα τελευταία κείμενα του Adorno (πβ. Adorno, GS 8, σ. 360), είναι αφενός η αναγκαιότητα της κριτικής της πολιτικής οικονομίας για την ερμηνεία της συνολικής κοινωνικής κρίσης και αφετέρου η ανεπάρκειά της να την ερμηνεύσει εξαντλητικά. Η αναγκαιότητά της δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση μια τυφλή προσήλωση σ' αυτήν, αλλά έχει νόημα μόνον ως περαιτέρω ανάπτυξη της διαλεκτικής διαδικασίας (πβ. Prot., σ. 524).

Με την έννοια της κρίσης, που αναπτύξαμε παραπάνω, συσχετίζεται άμεσα και η έννοια της κριτικής. Διότι κρίση και κριτική δεν έχουν μόνο μίαν ετυμολογική συγγένεια, αλλά η κριτική αποκρυσταλλώνεται σε κρίσιμες καταστάσεις ως η ορισμένη άρνηση του υπάρχοντος (πβ. Schwenhäuser, 1996, σ. 19 κ.ε.). Η κριτική ήρθε στο ιστορικό προσκήνιο με την ανέλιξη της αστικής τάξης. Στη φιλοσοφία του Kant η κριτική είναι αυτοκριτική του υποκειμενικού Λόγου, είναι το αντίδοτο στην αυτοκαταστροφή του. Αυτή όμως δεν περιορίζεται από τον Kant αποκλειστικά στη σφαίρα της επιστήμης, αλλά συσχετίζεται με όλους τους θεσμούς της δημοσιότητας, δηλαδή με τους θεσμούς της κριτικής της τέχνης, της κριτικής της λογοτεχνίας, της κριτικής του θεάτρου, της κριτικής της μουσικής, στους οποίους συγκροτείται η γνώμη του κοινού, που στοχεύει στη χειραφέτησή του (πβ. Habermas, 1990, σ. 103). Η κριτική στην Κριτική Θεωρία ακολουθεί την εγελιανή διαλεκτική, αλλά σε σχέση μ' αυτήν είναι αρνητική, αφού γι' αυτήν έχει προτεραιότητα η διαλεκτική ή αρνητική-λογική στιγμή και όχι η θεωρησιακή ή θετική-λογική στιγμή της (πβ. Hegel, 1991, §§ 79-82). Η κριτική ως ορισμένη άρνηση του υπάρχοντος οφείλει να δείξει το αληθές, το ορθό και το ουσιώδες, τις απραγματοποίητες δυνατότητες του υπάρχοντος (η στιγμή του μήπω-είναι). Ο Marx είναι αυτός που εφαρμόζει την κριτική στην ίδια τη βάση της, τη διαδικασία αξιοποίησης του κεφαλαίου, η οποία βασίζεται στην ιδιοποίηση της υπεραξίας. Η μαρξική αυτή παράδοση περνάει στην πρώιμη Κριτική Θεωρία και έκτοτε γίνεται αναπόσπαστο στοιχείο της. Η Κριτική Θεωρία είναι απελευθερωτική, δεν στοχεύει απλώς στην καταγγελία του καταφατικού υπάρχοντος, που παρεμποδίζει την εμφάνιση και πραγματοποίηση των δυνατοτήτων ενός κόσμου με ανθρώπινο πρόσωπο, αλλά υιοθετεί το μαρξικό στόχο της μετάβασης από το βασίλειο της αναγκαιότητας στο βασίλειο της ελευθερίας (πβ. MEW, 25, σ. 828), με τα ίδια τα λόγια του Horkheimer στοχεύει στην «άρση της κοινωνικής αδικίας» (Horkheimer, 1988e, σ. 216). Η πραγματική κοινωνική αντίθεση παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων περνά στη θεωρητική ανακατασκευή της πραγματικότητας, ήτοι στην έκθεσή της βάσει των διαλεκτικών κατηγοριών της Κριτικής Θεωρίας, και δη ως η συνειδητή αντίθεση μεταξύ της υφιστάμενης πραγματικότητας και των εμμενών δυνατοτήτων της. Έτσι το κριτήριο της αλήθειας της δεν είναι το τυπικό κριτήριο της αλήθειας, αλλά «για την αξία μιας θεωρίας παίζει καθοριστικό ρόλο η συνάφειά της με τις δεσμεύσεις, τις οποίες αναλαμβάνουν σε μια ορισμένη ιστορική στιγμή οι πιο προοδευτικές κοινωνικές δυνάμεις» (Horkheimer, 1988d, σ. 191 κ.ε.). Η Κριτική Θεωρία δεν είναι κάτι το απόλυτα νέο σε σχέση με την παραδοσιακή θεωρία, αφού

διατηρεί την κληρονομιά του γερμανικού ιδεαλισμού και την αναστοχάζεται κριτικά. Η έρευνά της δεν είναι μια γενική υπόθεση έρευνας, αλλά αναπόσπαστο στοιχείο της ιστορικής προσπάθειας για τη δημιουργία ενός κόσμου, που θα ικανοποιεί τις ανάγκες και τις δυνάμεις των ανθρώπων. Δεν ασκεί κριτική βάσει μιας απλής ιδέας, μέσω ενός καθαντό καλού, όπως ήταν η περίπτωση της παραδοσιακής θεωρίας. Επομένως, οι σκοποί της δεν είναι προκαθορισμένοι, αλλά προκύπτουν από τη συνεχή αντιπαράθεση των εννοιών της με την υφιστάμενη πραγματικότητα, ώστε να απελευθερωθεί ο άνθρωπος από τις συνθήκες σκλαβιάς και βάσει τωνπραγματοποιήτων δυνατοτήτων της καταφατικής πραγματικότητας να πραγματοποιήσει μια κοινωνία με ανθρώπινο πρόσωπο, μια δίκαιη κοινωνία της αλληλεγγύης (πβ. Horkheimer, 1988e, σ. 219).

Πρέπει επίσης να τονισθεί με έμφαση ότι η κριτική στην Κριτική Θεωρία δεν είναι πρωτίστως αυτή της βάσης της κοινωνίας, σύμφωνα με την περίφημη μεταφορά βάσης/εποικοδομήματος του Marx, αλλά έχει ως αφετηρία της το εποικοδόμημα· ξεκινάει από το εποικοδόμημα, από τα πολιτιστικά φαινόμενα και διορθώνει τη σχηματική ερμηνεία της μαρξικής μεταφοράς από τους θεωρητικούς του «ανύπαρκτου σοσιαλισμού»: γίνεται δηλαδή ριζοσπαστική υλιστική ιδεολογική κριτική (πβ. Türcke, Bolte, 1997, σ. 22 κ.ε.). Σ' αυτή διαδραματίζει έναν πρωταγωνιστικό ρόλο η ψυχανάλυση, διότι διερευνά τους παράγοντες που διαμεσολαβούν μεταξύ της οικονομικής βάσης και του ιδεολογικού μορφώματος. Αρχικά, στο πρόταγμα του «διεπιστημονικού υλισμού», ως βοηθητική επιστήμη της ιστορίας η ψυχανάλυση κατανοήθηκε ως κοινωνική ψυχολογία, και αργότερα στη φιλοσοφική κριτική της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* των Horkheimer και Adorno (Horkheimer, Adorno, 1969) ως αυτόνομη, χωριστή επιστήμη, ως ψυχανάλυση (πβ. Rantis, 2001, σ. 23 κ.ε.: Schmidt, 2002, σ. 25 κ.ε.).

ΤΟ ΝΕΟ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ *IfS*

Στη σειρά *Frankfurter Beiträge zur Soziologie und Sozialphilosophie* δημοσιεύονταν άλλοτε μονογραφίες και εμπειρικές κοινωνικές έρευνες αποκλειστικά από τις εσωτερικές εργασίες του *IfS*. Στην καινούργια σειρά θα περιλαμβάνονται και εξωτερικές εργασίες, στις οποίες αντικατοπτρίζεται η σημερινή κατάσταση πραγμάτων στα πλαίσια της εμπειρικής κοινωνικής έρευνας. Ο πρώτος τόμος της σειράς είναι συλλογικός και τον επιμελείται ο τωρινός διευθυντής του Ινστιτούτου Axel Honneth. Φέρει τον τίτλο *Befreiung aus der Mündigkeit. Paradoxien des gegenwärtigen*

Kapitalismus (Απελευθέρωση από τη χειραφέτηση. Παράδοξα του σημερινού καπιταλισμού). Σε μια σύντομη εισαγωγή του ο Honneth θέτει τους στόχους του σημερινού Ινστιτούτου ξεκαθαρίζοντας τη σχέση του με τη μακροαίωνα παράδοση που κουβαλάει. Ήδη, ο προκλητικός τίτλος του τόμου θέλει να δείξει ότι το Ινστιτούτο επιχειρεί την αλλαγή του επιστημολογικού του παραδείγματος, χωρίς κανένα αίσθημα ενοχής έναντι του ιστορικού του παρελθόντος και της βαριάς κληρονομιάς. Η πρώτη βαρυσήμαντη επισήμανση του Honneth είναι ότι το ζητούμενο για το σημερινό *IfS* δεν είναι η χειραφέτηση, αλλά η απελευθέρωση απ' αυτήν. Η δεύτερη είναι ότι χωρίς ένα ενιαίο θέμα δεν μπορεί να στηριχθεί η κοινωνική έρευνα· αυτό ήταν άλλωστε ένα δεσμευτικό προκείμενο για το *IfS* υπό τη διεύθυνση του Max Horkheimer (πβ. Honneth, 2002, σ. 7). Ο Honneth επισημαίνει ότι για την παράδοση του παλαιού Ινστιτούτου το θεωρητικό σύστημα αναφοράς σχηματιζόταν από τη μαρξική έννοια των αντιθέσεων ή της κρίσης (πβ., ό.π., σ. 8). Η σημερινή έρευνα όμως έχει παύσει προ πολλού να προσανατολίζεται σε ένα τέτοιο θεωρητικό σύστημα αναφοράς. Η κατηγορία του παράδοξου γίνεται η βάση του καινούργιου θεωρητικού συστήματος αναφοράς του Ινστιτούτου για να διερευνηθούν οι δομικές αλλαγές του εκσυγχρονισμένου καπιταλισμού, που από τη μια εξαρτώνται από κανονιστικές προόδους και από την άλλη τις θέτουν την ίδια στιγμή σε αμφισβήτηση, αφού τις υποσκάπτουν, τις συλλαμβάνουν μονομερώς ή συμβάλλουν στο κοινωνικό τους μονοπώλιο (πβ., ό.π., σ. 9). Αυτή είναι η κυρίαρχη τάση της σημερινής κοινωνικής έρευνας: να μην ερμηνεύει τα πράγματα μέσω της όξυνσης της κρίσης ή των αντιθέσεων, αλλά να τα περιγράφει μέσω των παράδοξων διαδικασιών αλλαγής τους. Η υιοθέτηση αυτής της θέσης από το *IfS* σημαίνει την εγκατάλειψη της θεωρίας του Marx και ταυτοχρόνως την επιστροφή στις θεωρίες των Weber και Simmel (πβ., ό.π., σ. 9). Η έννοια του παράδοξου έχει κατά τον Honneth δύο εκδοχές: μπορεί κανείς να τη χρησιμοποιήσει ουδέτερα ή υπό μια πραγματοποιήσιμη προοπτική, αν οι διαγνώσεις, που επιτυγχάνονται μέσω της έννοιας του παράδοξου, συσχετίζονται άμεσα με το ενδιαφέρον για την πρόοδο, η οποία απειλείται ανοιχτά από τις κοινωνικές αντιδράσεις (πβ., ό.π., σ. 10). Οι κανονιστικές προθέσεις εξακολουθούν να είναι δεσμευτικές, λέει ο Honneth, η χειραφέτηση κινδυνεύει από την ίδια της την παρασιτική χρήση.

Το νέο ενιαίο θέμα για τη σημερινή εμπειρική κοινωνική έρευνα του *IfS* είναι «τα παράδοξα του καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού» (ό.π., σ. 10). Αυτό συνδέεται άμεσα με τη δεύτερη σημαντική αλλαγή που επιχειρεί το σημερινό *IfS*, δηλαδή την εγκατάλειψη της προτίμησης της σφαίρας της

παραγωγής, η οποία αποτελούσε τη βάση της έρευνας του *IfS* υπό τη διεύθυνση του Horkheimer, και την είχε μετατρέψει, κατά την άποψη του Honneth, σε μια επαγγελματική υψηλά εξειδικευμένη έρευνα που άφηνε το πεδίο ανοικτό μόνο για την Κοινωνιολογία της βιομηχανίας (πβ., ό.π., σ. 11). Η ανάλυση αυτή του Honneth έρχεται φυσικά σε πλήρη αντίθεση με την ανάλυση του προηγούμενου κεφαλαίου της προκείμενης πραγματείας. Στο νέο πρόταγμα εμπειρικής κοινωνικής έρευνας του *IfS* έχουμε μια μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τη βιομηχανική εργασία στη σφαίρα του δικαίου, της ατομικής κοινωνικοποίησης ή των κοινωνικών σχέσεων. Γι' αυτό το λόγο απαιτεί και το νέο πρόταγμα εμπειρικής κοινωνικής έρευνας του *IfS* μια «διεπιστημονική συνεργασία», αλλά όχι υπό τη μορφή του παλαιού προτάγματος του Horkheimer, του λεγόμενου «διεπιστημονικού υλισμού», ο οποίος στις αρχές της δεκαετίας του '40 κατά τη διάρκεια της συγγραφής της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού* (1939-1944) εγκαταλείφθηκε από τους Horkheimer και Adorno. Αν ο λόγος της εγκατάλειψης του «διεπιστημονικού υλισμού» είχε να κάνει με τη σχέση της φιλοσοφικής κριτικής και των επιμέρους κοινωνικών επιστημών και τη μη δυνατότητα της σύνθεσής τους υπό την πίεση της ιστορικής συγκυρίας (πβ. Μαρκής, 1990, σ. 191 κ.ε.; Rantis, 2001, σ. 11 κ.ε.), για το σημερινό ερευνητικό πρόταγμα του Ινστιτούτου υπό τη διεύθυνση του Honneth λείπει «η προϋπόθεση μιας ενιαίας κοινωνικής θεωρίας με διάρκεια» (Honneth, 2002, σ. 11) που θα μπορούσε να στηρίξει ένα τέτοιο πρόταγμα. «Διεπιστημονική συνεργασία» σημαίνει τώρα απλώς και μόνον ότι «η λογική των παραδόξων μπορεί να αναλυθεί συχνά υπό την ταυτόχρονη συνεξέταση διαφορετικών κοινωνικών σφαιρών» (ό.π., σ. 11). Αυτή η «διεπιστημονική συνεργασία» των επιμέρους κοινωνικών επιστημών δεν έχει να κάνει ούτε με τον «διεπιστημονικό υλισμό» του Horkheimer ούτε πολύ περισσότερο με την ιδέα της φιλοσοφικής κριτικής των Horkheimer και Adorno, αλλά βρίσκεται εγγύτερα στη συνηθισμένη νεοθετικιστική συνεργασία, στη μορφή που αυτή εμφανίστηκε και καθιερώθηκε στον αγγλοσαξονικό χώρο κατά τη δεκαετία του '60 (πβ. *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Bd. 4, σ. 476 κ.ε.). Κλείνοντας τη βαρυσήμαντη εισαγωγή του ο Honneth προσπαθεί να μετριάσει τις εντυπώσεις που προκαλεί ο αρκετά προκλητικός τίτλος της συλλογής: πρόκειται, λέει, μόνο για προσωρινές απόψεις· οι συγγραφείς της συλλογής θέλουν απλώς να εξετάσουν και να εκθέσουν περιπτώσεις του «κατά πόσον σήμερα υπό την πίεση ενός επιταχυνόμενου “εκσυγχρονισμού” του καπιταλισμού πρέπει να αναμένουμε μια αυξανόμενη τάση μετατροπής των ελευθεριών σε καταναγκασμούς, των ηθικών νορμών σε πρόσοψη της νομιμοποίησης και της αυτονομίας σε κηδεμο-

νία» (ό.π., σ. 12). Πρόκειται, λοιπόν, για «μια προσωρινή ερμηνεία της κατάστασης» (ό.π., σ. 7). Αυτή είναι άλλωστε η μόνιμη επωδός όλων εκείνων των προταγμάτων, τα οποία με περισσή σπουδή προσπάθησαν να βάλουν τη μαρξική αντικειμενική θεωρία της αξίας στο χρονοντούλαπο της ιστορίας. Όσο εύκολα όμως εξαγγέλλεται η μη εγκυρότητα της μαρξικής θεωρίας για τη σημερινή πραγματικότητα του παγκόσμιου καπιταλισμού (η έννοια απωθείται από το προσκήνιο της κοινωνικής θεωρίας: οι περισσότεροι μιλούν για νεωτερικότητα, μεταμοντέρνο, δεύτερη νεωτερικότητα κ.ο.κ.), τόσο δύσκολα μπορούν να εδραιωθούν οι εκάστοτε μεροληπτικές κοινωνικές θεωρίες ως πραγματικά εναλλακτικές της: συνεχώς χρειάζονται προσθήκες, αναθεωρήσεις, επεκτάσεις, αναδιατυπώσεις: ένα έργο που ανακαλεί στη μνήμη την αλληγορική φιγούρα του «μαθητευόμενου μάγου».

Ότι η εκπόνηση μιας πραγματικά εναλλακτικής θεωρίας σε σχέση με τη μαρξική θεωρία είναι ένα πολύ δύσκολο έργο φαίνεται ξεκάθαρα στο κείμενο του M. Hartmann, *Widersprüchen, Ambivalenzen, Paradoxien – Begriffliche Wandlungen in der neueren Gesellschaftstheorie* (Αντιφάσεις, επαμφοτερισμοί, παράδοξα – Μεταμορφώσεις των εννοιών στην πρόσφατη κοινωνική θεωρία) (πβ. Hartmann, 2002), στο οποίο επιχειρεί να θεμελιώσει την αλλαγή του επιστημολογικού παραδείγματος που συντελείται στο *IfS*. Η πρώτη δυσάρεστη έκπληξη είναι η έλλειψη οποιασδήποτε αναφοράς στην παλαιά Κριτική Θεωρία. Η αντιπαράθεση με τη μαρξική θεωρία της κρίσης γίνεται με βάση τη διατύπωση της κεντρικής αντίθεσης υλικών παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων στον περίφημο πρόλογο του Marx στο έργο του *Για την Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (1859), που ήδη παραθέσαμε. Αυτή εξακολουθούσε να παίζει, λέει ο Hartmann, ένα ρόλο στη διατύπωση των εναλλακτικών ερμηνειών των Offe και Habermas στις αρχές της δεκαετίας του '70 (πβ., ό.π., σ. 224: Offe, 1972: Habermas, 1973). Κοινός παρονομαστής και για τους δύο διανοητές είναι η λειτουργία του προστατευτικού κράτους της ευημερίας, το οποίο συνέβαλε στο να μην εκδηλωθούν οι εμμενείς ανταγωνισμοί του ύστερου καπιταλισμού. Η τελική έκβαση της κοινωνικής λογικής των κρίσεων όχι μόνον δεν προεξοφλείται από τους Habermas και Offe, αλλά παραμένει ανοικτή (πβ. Hartmann, 2002, σ. 225). Πιθανές αλλαγές ή μεταρρυθμίσεις αναμένονται μόνον από εκείνα τα κοινωνικά στρώματα που δεν υπόκεινται άμεσα στους κοινωνικούς καταναγκασμούς, αφού οι ταξικές συγκρούσεις είτε δεν παίζουν πια κανέναν κεντρικό ρόλο είτε έχασαν την προδηλότητά τους (πβ., ό.π., σ. 226). Εδώ πρέπει να γίνει η υπενθύμιση ότι ο Habermas είχε εξαγγείλει αυτή τη στροφή πολύ πριν την

εξέγερση του 1968 και είχε προτείνει τη συνεργασία με ομάδες που κατείχαν προνομιακή θέση επιρροής μέσα στην καπιταλιστική κοινωνία, θέση που υιοθετήθηκε από τους εξεγεγμένους σπουδαστές (πβ. Berndt, 1989, σ. 87). Τόσο για τον Offe όσο και για τον Habermas τα κυρίαρχα προβλήματα του ύστερου καπιταλισμού είναι τα προβλήματα νομιμοποίησης. Αυτά δημιουργούνται από την αυξανόμενη παρέμβαση του κράτους της ευημερίας στη σφαίρα της οικονομίας και την αποχή των πολιτών από τις πολιτικές διαδικασίες με το συνεχές βούλιαγμα στον ατομικισμό και τον καταναλωτισμό. Με την ανάδειξη του προβλήματος της νομιμοποίησης της κυριαρχίας στον ύστερο καπιταλισμό υπογραμμίζεται η ειδοποιός διαφορά μεταξύ της Κριτικής Θεωρίας, την οποία εκπροσωπούσε ο Horkheimer, και αυτής που εκπροσωπεί ο Habermas. Ο πρώτος δεν κατήγγειλε απλώς την κυριαρχία, αλλά έθεσε ως αίτημα την κατάργησή της· ο δεύτερος ομιλεί απλώς για το πρόβλημα νομιμοποίησής της (πβ., ό.π., σ. 91). Είναι η εποχή που ο Habermas ανοίγει διάλογο με τον N. Luhmann και τον D. Bell. Ο Luhmann είχε αναφερθεί πρώτος στα προβλήματα νομιμοποίησης (Luhmann, 1993) και ο Bell στην κρίση του πολιτισμού (Bell, 1991) ως αποτέλεσμα της διάσπασης μεταξύ της κοινωνικής δομής και της πολιτιστικής δομής, η οποία δημιουργείται εξαιτίας της αντικατάστασης της προτεσταντικής ηθικής από μια ηδονιστική ηθική στον ύστερο καπιταλισμό (πβ. Hartmann, 2002, σ. 227). Η παλαιότερη Κριτική Θεωρία του Horkheimer και η θεωρία του Habermas εξακολουθούσαν, ωστόσο, να είναι σύμφωνες στο ότι η κρατική προστατευτική παρέμβαση θέτει εκτός λειτουργίας την οικονομία της αγοράς και την αρχή της φιλελεύθερης οικονομίας (πβ. Berndt, 1989, σ. 94 κ.ε.). Για τον Habermas όμως δεν υπάρχει πλέον κίνδυνος νέων μορφών κυριαρχίας, αλλά απλώς η ανάγκη νομιμοποίησης της κρατικής παρέμβασης. Αυτό είναι το σημείο κλειδί για τη μετάβαση από τη μαρξική έννοια της κρίσης στη «συστημική-θεωρητική έννοια της κοινωνικής κρίσης» του Habermas (πβ. Habermas, 1973, σ. 11). Ο Honneth και οι μαθητές του επιχειρούν ένα πιο αποφασιστικό βήμα. Αν η έννοια της κρίσης εξακολουθούσε να παίζει, έστω και τροποποιημένη, ένα ρόλο στους Habermas και Offe, για τους σημερινούς ιθύνοντες του *IFS* δεν παίζει κανένα ρόλο πλέον. Η έννοια του παράδοξου γίνεται η μαγική λέξη τους. Αισθάνονται ώριμοι ώστε να επιχειρήσουν την αλλαγή του επιστημολογικού παραδείγματος του *IFS*, το οποίο δεν έχει κοινό πλαίσιο αναφοράς με την παλαιά Κριτική Θεωρία. Μέσα στο ίδιο το άντρο της άλλοτε κραταιάς Κριτικής Θεωρίας αποχαιρετούν οριστικά την Κριτική Θεωρία (πβ. Bolte, 1989).

Για να θεμελιώσει την έννοια του παράδοξου ο Hartmann εξετάζει εν συνεχεία όλες τις αφηρημένες αναγωγές της έννοιας της νεωτερικότητας στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού*, οι οποίες επικεντρώνονται, σύμφωνα με τη σχηματική ερμηνεία του Hartmann, στην ιστορική ανακατασκευή της έντασης μεταξύ ελευθερίας και πειθαρχίας (πβ. Hartmann, 2002, σ. 230 κ.ε.). Με τη βοήθεια της θεωρίας του Honneth, την οποία εξέθεσε στο βιβλίο του *Kampf um Anerkennung* (*Αγώνας για αναγνώριση*) (Honneth, 1994), ο Hartmann καταλήγει στο ότι η δυναμική των κοινωνικών αγώνων για αναγνώριση, που χαρακτηρίζει τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες των τελευταίων δεκαετιών, δεν στηρίζεται αποκλειστικά στη σύγκρουση μεταξύ ελευθερίας και καταναγκασμού, αλλά αυτή αφενός μπορεί να αποδοθεί καλύτερα μέσω εννοιών, όπως ένταξη/αποκλεισμός, εκτίμηση/περιφρόνηση, ευδιακρισία/αδιαφάνεια και αφετέρου αφορά όλες τις σφαίρες του κοινωνικού και όλα τα κοινωνικά στρώματα, δεν μπορεί να περιορισθεί σε μια «βασική αντίθεση» (πβ. Hartmann, 2002, σ. 232). Έτσι εγκαταλείπεται η οικονομιστική περιγραφή των κοινωνικών εξελίξεων και εμφανίζονται τα λεγόμενα πλουραλιστικά μοντέλα της νεωτερικότητας, λέει ο Hartmann, στα οποία έχει σημασία το πώς το άτομο αντιλαμβάνεται και ερμηνεύει τις επιδράσεις του εκάστοτε περιβάλλοντος επάνω του – η τροποποιημένη έννοια του περιβάλλοντος από τον Scheler (πβ. *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, Bd. 5, 1394). Σ' αυτές τις θεωρίες η μαρξική θέση ότι το κοινωνικό είναι καθορίζει τη συνείδηση δεν διορθώνεται απλώς, αλλά χάνει την εγκυρότητά της εντελώς. Ως κλασικό παράδειγμα ο Hartmann αναφέρει τη θεωρία του Giddens, *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age* (*Νεωτερικότητα και ταυτότητα. Εαυτός και κοινωνία στην ύστερη νεωτερικότητα*) (Giddens, 1991), η οποία ξεκινάει από «διλήμματα του εαυτού», δεν αναγνωρίζει κανένα κεντρικό ανταγωνισμό για τις κοινωνικές εξελίξεις, και αναφέρεται απλώς σε παράδοξα φαινόμενα που έχουν θετικές και αρνητικές στιγμές (πβ. Hartmann, 2002, σ. 233 κ.ε.). Η προεργασία αυτή του Hartmann απέβλεπε στην εισαγωγή της έννοιας του παράδοξου, την οποία θέλει να διακρίνει από την έννοια της αντίθεσης, λέγοντας ότι τα παράδοξα έχουν μεν έναν αντιθετικό χαρακτήρα, αλλά όλες οι αντιθέσεις δεν είναι παράδοξα. Μάλιστα οι αντιθέσεις, στις οποίες αναφέρεται ο ίδιος, δεν υποδηλώνουν αντιθέσεις συμφερόντων ή προθέσεων, όπως γινόταν, κατά τη γνώμη του, στη μαρξική παράδοση (πβ., ό.π., σ. 235). Η αναφορά σε διάφορες εμπειρικές θεωρίες έχει ως σκοπό να θεμελιώσει την έννοια του παράδοξου, η οποία άλλοτε περιορίζεται στη λογικο-σημαντική σφαίρα και άλλοτε επεκτείνεται και στην αντικειμενική σφαίρα.

ΑΠΟΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

Για να κατανοηθεί τόσο ο χαρακτήρας του νέου επιστημολογικού παραδείγματος του *IfS* όσο και το είδος της θεωρίας την οποία προωθεί, θα χρειαστεί να εξετάσουμε το δεκαετές πρόγραμμα εργασίας του. Σ' αυτό δηλώνεται εξαρχής ότι πρότυπά της δεν είναι ούτε η πρώιμη Κριτική Θεωρία του Horkheimer, που αποκάλυπτε τις κοινωνικές δομές ως δομές κυριαρχίας και η θεωρία ήταν δεσμευτική έναντι της χειραφέτησης (πβ. *IfS*, ZkT 5/1997, σ. 7), ούτε η φιλοσοφική κριτική της *Διαλεκτικής του Διαφωτισμού*, στην οποία η θεωρητική προοπτική της κριτικής της κυριαρχίας έχει την προτεραιότητα έναντι της προσδοκίας χειραφέτησης. Η *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* χαρακτηρίζεται μάλιστα ως ένα «ρομαντικό-ουτοπικό παράρτημα που συνάδει με μια μεσσιανική, εντέλει, προσδοκία λύτρωσης» (ό.π., σ. 8). Το πρότυπο της νέας θεωρίας του *IfS* είναι το «εμμενές ιδεώδες κριτικής της πρώιμης Κριτικής Θεωρίας» του Habermas (ό.π., σ. 8). Σύμφωνα με τον Habermas, η διαλεκτική του διαφωτισμού στο τέλος του εικοστού αιώνα δεν οδήγησε σε μια μονοσήμαντη καταστροφή του συνολικού δυναμικού της χειραφέτησης, αλλά σε μια σύνθετη ιστορική φνισιογνωμία, όπου δυνάμεις της βαρβαρότητας και τερατώδεις κίνδυνοι για τον πολιτισμό αλληλεπικαλύπτονται συχνά κατά παράδοξο και αμφίλογο τρόπο με ευκαιρίες και δυνατότητες της χειραφέτησης. Η κανονιστική δεσμευτικότητα της θεωρίας έναντι της χειραφέτησης εγκαταλείπεται οριστικά και το κύριο μέλημα του προγράμματος εργασίας του *IfS* είναι απλώς η «εμπειρική καταγραφή και η θεωρητική αποκρυπτογράφηση αυτών των παραδόξων και αμφιλογιών» (ό.π., σ. 8). Η θεωρία, ωστόσο, κατανοείται ακόμη ως «κριτική κοινωνική θεωρία» (ό.π., σ. 9).

Το θεωρητικό πλαίσιο αναφοράς του προγράμματος εργασίας του *IfS* είναι μια διάγνωση της εποχής και προκύπτει μέσω της γενίκευσης εμπειρικών δεδομένων των ανεπτυγμένων κοινωνιών των αρχών της δεκαετίας του '70. Ως διάγνωση της εποχής καθηλώνεται, ωστόσο, στο πνεύμα της εποχής και δεν αποστασιοποιείται επαρκώς απ' αυτό (πβ. Gruschka ZkT 6/1998, σ. 9). Έτσι ανάγει «τον πρώτο κόσμο», ή «τη φορντική εποχή», ή «εποχή της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης», η οποία αντιστοιχεί στο τρίτο τέταρτο του εικοστού αιώνα, σε πρότυπο πετυχημένης ανάπτυξης παρά τα τυχόντα προβλήματά της (πβ. *IfS*, ZkT 5/1997, σ. 5). Σ' αυτή την ιστορικοκοινωνική περίοδο εξισορροπήθηκαν αρμονικά η καπιταλιστική συσσώρευση, η κοινωνική ενοποίηση και η δημοκρατική νομιμοποίηση (πβ., ό.π., σ. 6). Με το τέλος όμως αυτής της εποχής και την προσπάθεια

εκσυγχρονισμού του καπιταλισμού αρχίζουν να εμφανίζονται προβλήματα, τα οποία αφορούν την αποδόμηση του δικτύου κοινωνικοπολιτικής ενοποίησης, ή του επιτευγμένου επιπέδου ασφάλειας, που παρείχαν το κράτος δικαίου και οι ευκαιρίες δημοκρατικής συμμετοχής. Μαζί με την προϊούσα οικολογική καταστροφή, που προξένησε ο εκσυγχρονισμένος καπιταλισμός, αρχίζουν να απειλούνται, σύμφωνα με το θεωρητικό πρόταγμα του *IfS*, και οι ηθικές νόρμες που τροφοδοτούσαν την κοινωνική αλληλεγγύη και τις συλλογικότητες (πβ., ό.π., σ. 6). Ενόψει του καπιταλιστικού εκσυγχρονισμού το θεωρητικό πρόταγμα του *IfS* μετατοπίζει το επίκεντρο του ενδιαφέροντός του από το κοινωνικό στο πολιτικό πεδίο. Οι ακρογωνιαίοι λίθοι του θεωρητικού προτάγματος του *IfS* γίνονται στο μεν μικροκοινωνιολογικό πεδίο οι συγκρούσεις αναγνώρισης, στο δε μακροκοινωνιολογικό πεδίο οι συγκρούσεις διανομής (πβ., ό.π., σ. 10).

Οι συγκρούσεις αναγνώρισης, που παίρνουν τη θέση των συγκρούσεων αυτοσυντήρησης, είναι η βάση της θεωρίας του Honneth (Honneth, 1994). Αυτή εκλαμβάνει την αλλαγή επιστημολογικού παραδείγματος στην Κριτική Θεωρία, που επιχείρησε ο Habermas από την κριτική κοινωνική θεωρία στην επικοινωνιακή, ως δεδομένη και αμετάκλητη. Η αλλαγή αυτή του επιστημολογικού παραδείγματος χαρακτηρίστηκε πολύ ορθά ως ένας αποχαιρετισμός της αρνητικο-διαλεκτικής φιλοσοφίας του υποκειμένου – αντικειμένου, η οποία έδινε την προτεραιότητα στο αντικείμενο έναντι του υποκειμένου και πλήγωνε το ναρκισσισμό του, και είναι κατ' ουσίαν μια μετάβαση σε μια κανονιστική, επιστημονικο-ορθολογική φιλοσοφία, η οποία προσανατολίζεται στη συναίνεση και την κατανόηση (πβ. Schwenhäusser, ZkT 6/1998, σ. 105). Αυτή η αλλαγή επιστημολογικού παραδείγματος ακολουθεί την εμφάνιση του «γλωσσολογικού παραδείγματος» στη φιλοσοφία που εγκαινιάζει ο Wittgenstein: «Ολόκληρη η φιλοσοφία είναι κριτική της γλώσσας» και «σκοπός της φιλοσοφίας είναι η λογική εξήγηση νοημάτων» (πβ. Schnädelbach, 1998, σ. 69). Για τη θεωρία του Honneth η σφαίρα της γλώσσας εγγνύεται αφενός τις νόρμες αναγνώρισης του ομιλούντος και αφετέρου την εξέτασή τους από άλλους. Σύμφωνα με το πρόγραμμα εργασίας του *IfS* το πλεονέκτημά της είναι τόσο η αναφορά της σε αξιώσεις νομιμοποίησης όσο και η εμπειρική της αναφορά σε κοινωνικές συγκρούσεις (πβ. *IfS*, ZkT 5/1997, σ. 10). Τα προβλήματά της, ωστόσο, είναι απαράβλεπτα και επιβαρύνουν αναγκαστικά και το θεωρητικό πρόταγμα του *IfS*. Χωρίς να εξετάσουμε λεπτομερώς την εμπειρική ψυχολογική θεμελίωση της θεωρίας Honneth, της θεωρίας της αναγνώρισης, αυτή παλινδρομεί, κατά τη γνώμη μου, στην ψυχολογία του Εγώ και, επομένως, ξανακυλάει, όπως οι νεοφροϋδιστές, στην επιφανειακότητα

του Adler, ο οποίος συρρικνώνει τη δυναμική θεωρία του Freud, που βασίζεται στην ανακάλυψη του ασυνειδήτου και της αρχής της ηδονής, σε απλή ψυχολογία του Εγώ (πβ. Adorno, GS 8, σ. 21). Ο Adler, σύμφωνα με την κριτική του ίδιου του Freud, ανάγει τις νευρώσεις, τις ψυχικές παθήσεις ή το σχηματισμό της προσωπικότητας σε αντιδράσεις του υποκειμένου έναντι μιας πραγματικής οργανικής κατωτερότητας, την οποία προσπαθεί να υπεραναπληρώσει, και δεν τις θεωρεί ως το αποτέλεσμα της έντασης μεταξύ του Εγώ και του Υπερεγώ (πβ. Laplanche, Pontalis, 1986, σ. 5 κ.ε.). Έτσι, και στη θεωρία του Honneth γίνεται μια μετατόπιση από το ασυνείδητο στη συνείδηση, το Εγώ ανεξαρτητοποιείται σε απόλυτο βαθμό και δεν γίνεται πλέον λόγος για Ich (Εγώ) και Es (Αυτό) και Über-Ich (Υπερεγώ), αλλά για Ich (Εγώ) και Mich (Εμέ) (πβ. Honneth, 1994, σ. 120). Από την υλιστική ψυχολογία του Freud, που ήταν η βάση της κριτικής κοινωνικής θεωρίας (πβ. Fromm, 1971, σ. 27), γίνεται η μετάβαση στην πραγματιστική, λειτουργική, ορθολογιστική, εμπειρική κοινωνική ψυχολογία του G. H. Mead. Η έκλειψη του υποκειμένου, αφού έχει μετατραπεί σε ένα αντι-υποκείμενο (πβ. Roudinesco, 2002, σ. 20), η έλλειψη της ενότητας του προσώπου στην υπάρχουσα κοινωνία (πβ. Adorno, GS 8, σ. 25), που εξακολουθεί να είναι το ζητούμενο τόσο για την ψυχαναλυτική θεωρία όσο και για την κοινωνική θεωρία του παρόντος, στη θεωρία της αναγνώρισης του Honneth και στο νέο επιστημολογικό πρόταγμα του *IfS* μετατρέπεται απλώς σε πρόβλημα αναγνώρισης, το οποίο μπορεί να λυθεί μέσω της δυνατότητας συμμετοχής του ατόμου στη δραστηριότητα της επιχείρησης, στην οποία εργάζεται (πβ. *IfS*, ZkT 5/1997, σ. 33 κ.ε.). Ωστόσο, η «διαλεκτική της συμμετοχής» δεν οδηγεί βέβαια σε έναν εκδημοκρατισμό, αλλά απλώς και μόνον «σε ένα είδος κοινωνικοποίησης του μερικού» (ό.π., σ. 38). Στο επίπεδο της κοινωνικής θεωρίας αυτό σημαίνει μια εξιδανίκευση της «εποχής της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης», αφού ανάγει τις νόρμες της σε απόλυτες αξίες. Αυτό βεβαίως συμβαίνει υπόρρητα και λάθρα, αφού μιλώντας για το πέρασμα στην παρακμή καταγράφει συγχρόνως το υπάρχον. Έτσι, μεταξύ ενσωμάτωσης (ενοποίησης) και αποκλεισμού παίρνει απερίσκεπτα το μέρος της ενσωμάτωσης (ένταξης), ξεχνώντας ότι η Κριτική Θεωρία ως διαλεκτική θεωρία δεν υποστασιοποιούσε τον ένα πόλο της αντίθεσης, αλλά, τουναντίον, με τη βοήθεια της ψυχανάλυσης, προσπαθούσε να ξεσκεπάσει τη βία της ένταξης, τη βία του κοινωνικού. Οι παραμορφώσεις του χαρακτήρα στην κοινωνία του παρόντος δεν οφείλονται στον ανταγωνισμό, ο οποίος έτσι κι αλλιώς έχει εκτοπισθεί από την επικράτηση των μαμούθ τραςτ, αλλά στην έμμεση απειλή σωματικής βίας εκ μέρους της κοινωνίας, την οποία το άτομο εσω-

τερικεύει και η οποία δεν είναι διόλου μικρότερη από τη βία, που βίωσε ο άνθρωπος στην αρχαϊκή περίοδο της ιστορίας του (πβ. Adorno, GS 8, σ. 31 κ.ε.). Έτσι, η αναγνώριση δεν απέχει πολύ από την ενσωμάτωση, γίνεται εντέλει καθαγιασμένη ενσωμάτωση (πβ. Gruschka, ZkT 6/1998, σ. 15). Το «αίσθημα αδυναμίας» μπροστά στους απρόσωπους θεσμούς (πβ. Fromm, 1937, σ. 95 κ.ε.), που αποκαλύπτονται στη *Διαλεκτική του Διαφωτισμού* ως δεύτερη φύση (πβ. Rantis, 2001, σ. 52 κ.ε.), γίνεται στη θεωρία της αναγνώρισης του Honneth «εμπειρία απώλειας» (*IFS*, ZkT 5/1997, σ. 14), η νοσταλγία για το χαμένο παράδεισο, η οποία, ως γνωστόν, δεν είναι παρόα η νοσταλγία για ένα εξιδανικευμένο παρελθόν, που έχει ως πρότυπό της την ενδομήτρια ζωή, όπου όλα ήταν, λέει, αρμονικά, και έτσι γίνεται η βάση του ανθρωπίνου ναρκισσισμού (πβ. Freud, 1994, σ. 402). Το εξιδανικευμένο παρελθόν «δικαιολογεί» την απουσία ενός σχεδίου για το μέλλον, το οποίο πρέπει να βασίζεται στις απραγματοποίητες δυνατότητες του παρόντος.

Η κοινωνία των πολιτών είναι η συμπληρωματική έννοια της έννοιας της αναγνώρισης, παρότι η πρώτη αναφέρεται στο πολιτικό-επιστημονικό επίπεδο και η δεύτερη στο κοινωνικο-φιλοσοφικό. Η «υπαρκτή κοινωνία των πολιτών δεν μπορεί να υπάρξει ποτέ» (*IFS*, ZkT 5/1997, σ. 15), προειδοποιεί το *IFS*, αλλά το κανονιστικό περιεχόμενό της γίνεται η λυδία λίθος του. Η κοινωνία των πολιτών υποδηλώνει ότι η εξουσία, που ασκεί μια κοινωνία εν ονόματι του κράτους, είναι «πάντοτε αντιπροσωπευτική, αλλά ποτέ δεν μπορεί να γίνει η ιδιοποίησή της μονοπωλιακή» (ό.π., σ. 15). Επιπλέον, η κοινωνία των πολιτών δεν ταυτίζεται σε καμία περίπτωση με το θεσμικό οπλοστάσιο της φιλελεύθερης δημοκρατίας (πβ., ό.π., σ. 15). Και η κοινωνία των πολιτών πέφτει σε παρακμή, διότι οι κοινωνικές συγκρούσεις απώλεσαν τη δύναμη ενσωμάτωσης, την οποία είχαν στο τρίτο τέταρτο του 20ού αιώνα. Η εξυγίανση της κοινωνίας συνίσταται στην ανανέωση της δύναμης της κοινωνίας των πολιτών μέσω της εξάσκησης στη «διατήρηση των συγκρούσεων» (ό.π., σ. 20). Όπως και η έννοια της αναγνώρισης, έτσι και η έννοια της κοινωνίας των πολιτών παραμένει στο περιγραφικό επίπεδο της λειτουργίας ή μη λειτουργίας της διαδικασίας των κοινωνικών συγκρούσεων. Ποιο ακριβώς είναι το αντικειμενικό περιεχόμενο αυτών των συγκρούσεων δεν ερμηνεύεται απ' αυτήν (πβ. Gruschka, ZkT 6/1998, σ. 22 κ.ε.).

Η περιδιάβαση του Hartmann στις σύγχρονες κοινωνικές θεωρίες, για να νομιμοποιήσει τη χρήση της έννοιας του παράδοξου, η οποία αντικαθιστά την έννοια της κρίσης, δεν μπορεί να κρύψει το βασικό πρόβλημα του νέου θεωρητικού προτάγματος του *IFS*. Από τη στιγμή που αποκλείονται

από τη θεωρητική ανακατασκευή οι αντικειμενικές κοινωνικές αντιθέσεις, οι εμμενείς αντιθέσεις του ίδιου του πράγματος, καταργείται αυτομάτως κάθε δυνατότητα διαλεκτικής θεώρησης της πραγματικότητας, κάθε δυνατότητα πραγμάτωσης της αντικειμενικής διαλεκτικής. Η διαλεκτική δεν περιστέλλεται ούτε στην κίνηση της πραγματικότητας –ο μονισμός των οντολόγων του ανύπαρκτου σοσιαλισμού, όπου οι κοινωνικές αντιθέσεις οξύνονται από μόνες τους και δεν υπάρχει κανένας χώρος για την παρέμβαση του υποκειμένου– ούτε σε αφηρημένες ιδέες του υποκειμένου, οι οποίες δεν έχουν να κάνουν με τις απραγματοποίητες δυνατότητες του πράγματος. Στην Κριτική Θεωρία από τον Hegel και τον Marx ως τους Horkheimer, Adorno και Marcuse το πράγμα το ίδιο είναι εν εαυτώ αντιφατικό. Το υποκείμενο με βάση αυτές τις εμμενείς αντιθέσεις, τις ενύπαρκτες δυνατότητες του πράγματος (η στιγμή του μήπω-είναι), μπορεί να πραγματώσει τους σκοπούς του. Αυτή είναι η διαλεκτική της μετάβασης από την αναγκαιότητα στην ελευθερία, όπου αίρεται ο χωρισμός της υποκειμενικής ηθικής κρίσης και της αντικειμενικής ιστορικής ανάπτυξης: ιστορία και θεωρητική έκθεση γίνονται ένα και το αυτό.

Από τη στιγμή που το ενδιαφέρον του υποκειμένου για τη μεταμόρφωση της πραγματικότητας δεν υπάρχει πια, δηλαδή ο ύστερος καπιταλισμός αναδεικνύεται τρόπον τινά σε «ύστατο φυσικό νόμο», το σύστημα των Honneth, Hartmann κ.λπ. είναι απλώς μια μεροληπτική στενογραφία του υπάρχοντος με τις αντίστοιχες συνέπειες της νομιμοποίησής του: απλώς και μόνον «είναι αναγκαία η εμπειρική καταγραφή, περιγραφή και κοινωνικοθεωρητική αξιολόγηση τέτοιου νέου είδους μηχανισμών αποκλεισμού» (*IfS*, ZkT 5/1977, σ. 27 κ.ε.). Η κατάργηση της εκμετάλλευσης, που συνεχίζεται σε αδιανόητη κλίμακα σε πλανητικό επίπεδο, δεν έχει για τους νέους ενοίκους του ιστορικού Ινστιτούτου Κοινωνικής Έρευνας μεγάλη σημασία. Απλώς προσπαθούν να παρουσιάσουν ένα εναλλακτικό μοντέλο έναντι των Beck, Bonß και Lau, που έχουν το προβάδισμα στο χώρο της κοινωνικής θεωρίας του παρόντος με τη θεωρία της *Zweite Moderne* (*Δεύτερης Νεωτερικότητας*) (πβ. Beck, Bonß, 2001). Σύμφωνα με τον Hartmann, και το μοντέλο της *Δεύτερης Νεωτερικότητας* των Beck, Bonß και Lau διερευνά τις μη σκόπιμες συνέπειες του εκσυγχρονισμένου παγκόσμιου καπιταλισμού, αλλά δεν κάνει καμία αναφορά σε κανονιστικά περιεχόμενα (πβ. Hartmann, 2002, σ. 246 κ.ε.).

Το συμπέρασμα που συνάγεται είναι ότι το Ινστιτούτο Κοινωνικής Έρευνας με το νέο επιστημολογικό του πρόταγμα αποχαιρέτησε οριστικά την Κριτική Θεωρία. Αυτό βασίζεται στην υποστασιοποίηση εμπειρικών δεδομένων, που πολύ σύντομα θα ανατραπούν (αν δεν έχουν ήδη ανατρα-

πεί), και η παλαιά Κριτική Θεωρία αργά ή γρήγορα θα επανέλθει στο προσκήνιο, αφού η καπιταλιστική εκμετάλλευση συνεχίζεται υπό νέα μορφή. Έτσι, η προσπάθεια εξειδίκευσης των παραπάνω θεωρητικών προκείμενων μέσω παραδειγμάτων που επεκτείνονται σε ολόκληρο το φάσμα του καπιταλιστικού συστήματος οικονομίας, από τον βιομηχανικό τομέα έως τους σημερινούς όρους κοινωνικοποίησης και από εκεί στις παραδόξεις συνέπειες της αποκρατικοποίησης για την παγκόσμια τάξη πραγμάτων, όπως ονομάζεται ουδέτερα ο σημερινός καπιταλισμός από τον Honneth (πβ. Honneth, 2002, σ. 12), μένει χωρίς αντίκρισμα, γιατί λείπει, εντέλει, η γενική κοινωνική θεωρία που θα θεμελιώνει τις επιμέρους έρευνες (πβ. Gruschka, ZkT 6/1998, σ. 23). Η κριτική κοινωνική θεωρία περιστρέφεται στην εμπειρική καταγραφή και τη θεωρητική αποκρυπτογράφηση των παραδόξων και των αμφιλογιών του ύστερου καπιταλισμού και μάλιστα ακριβώς σε εκείνη τη χρονική στιγμή, που η 11η θέση του Marx για τον Feuerbach γίνεται επίκαιρη παρά ποτέ: «οι φιλόσοφοι έχουν ερμηνεύσει τον κόσμο μόνον κατά διαφορετικό τρόπο, το ζήτημα είναι να τον αλλάξουμε» (MEW, 3, 7). Η άρση της κοινωνικής αδικίας, η πραγμάτωση μιας κοινωνίας με ανθρώπινο πρόσωπο, μιας «κοινωνίας της αλληλεγγύης» (Psychopedis, 2000, σ. 275), εξακολουθεί να είναι το αίτημα μιας κριτικής κοινωνικής θεωρίας, έτσι όπως το είχε θέσει εξ αρχής ο Max Horkheimer.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adorno Th. W., 1990, «Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft?», στο *Gesammelte Schriften*, Bd. 8, 3. Aufl., Frankfurt/M. (συντ. GS).
- Adorno Th. W., Else Frenkel-Brunswik, Daniel Levinson, R. Nevitt Sanford, 1950, *The Authoritarian Personality*, New York.
- Adorno Th. W., 1999, *Studien zum autoritären Charakter*, 3. Aufl., Frankfurt/M.
- Beck U. und W. Bonß (Hg.), 2001, *Die Modernisierung der Moderne*, Frankfurt/M.
- Bell D., 1991, *Die kulturellen Widersprüche des Kapitalismus*, 2. Aufl., Frankfurt/M.
- Berndt H., 1989, «Revolution und Scheinrevolution. Von Horkheimers Angst vor dem autoritären Staat zu Habermas' Sorge um die Legitimation des Spätkapitalismus», στο *Unkritische Theorie. Gegen Habermas*, hgg. von G. Bolte, Lüneburg.
- Bolte G. (Hg.), 1989, *Unkritische Theorie. Gegen Habermas*, Lüneburg.
- Freud S., 1994, «Die Libidotheorie und der Narzißmus», στο Studienausgabe, Bd. 1: *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse und Neue Folge*, 12. Aufl., Frankfurt/M.
- Fromm E., 1971, «Über Methode und Aufgabe einer analytischen Sozialpsychologie: Bemerkungen über Psychoanalyse und historischen Materialismus» (1932), στο E. Fromm, *Analytische Sozialpsychologie und Gesellschaftstheorie*, 2. Aufl., Frankfurt/M.

- Fromm E., 1937, «Zum Gefühl der Ohnmacht», στο *Zeitschrift für Sozialforschung*, Jg. 6, (Reprint München 1980).
- Giddens A., 1991, *Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age*, Cambridge.
- Gruschka A., 1998, «Krise, Kritik und Vision?», στο *Zeitschrift für kritische Theorie*, Heft 6, 4. Jg., Lüneburg (συντ. ZkT).
- Habermas J., 1990, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Frankfurt/M. (Ελληνική μετάφραση Λ. Αναγνώστου, 1997, *Αλλαγή δομής της δημοσιότητας. Έρευνες πάνω σε μια κατηγορία της αστικής κοινωνίας*, Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα).
- Habermas J., 1973, *Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus*, Frankfurt/M.
- Hartmann M., 2002, «Widersprüche, Ambivalenzen, Paradoxien – Begriffliche Wandlungen in der neueren Gesellschaftstheorie», στο Institut für Sozialforschung: *Befreiung aus der Mündigkeit. Paradoxien des gegenwärtigen Kapitalismus*, hgg. von A. Honneth, Frankfurt/M.
- Hegel G.W.F., 1991, *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften* (1830), 8. Aufl., Hamburg.
- Historisches Wörterbuch der Philosophie*, hgg. von J. Ritter, K. Gründer und G. Gabriel, Basel-Stuttgart 1971ff.
- Honneth A., 1994, *Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte*, Frankfurt/M.
- Honneth A., 2002, «Einleitung», στο Institut für Sozialforschung, *Befreiung aus der Mündigkeit. Paradoxien des gegenwärtigen Kapitalismus*, hgg. von A. Honneth, Frankfurt/M.
- Horkheimer M., 1988a, «Die gegenwärtige Lage der Sozialphilosophie und die Aufgaben eines Instituts für Sozialforschung», στο *Gesammelte Schriften*, Bd. 3: Schriften 1931-1936, Frankfurt/M.
- Horkheimer M., 1988b, «Vorwort» [zu Heft I/2 des I. Jahrgangs der *Zeitschrift für Sozialforschung*], στο *Gesammelte Schriften*, Bd. 3: Schriften 1931-1936, Frankfurt/M.
- Horkheimer M., 1988c, «Bemerkungen über Wissenschaft und Krise», στο *Gesammelte Schriften*, Bd. 3: Schriften 1931-1936, Frankfurt/M.
- Horkheimer M., 1988d, «Zum Rationalismustreit in der gegenwärtigen Philosophie», στο *Gesammelte Schriften*, Bd. 3: Schriften 1931-1936, Frankfurt/M.
- Horkheimer M., 1988e, «Traditionelle und kritische Theorie», στο *Gesammelte Schriften*, Bd. 4: Schriften 1936-1941, Frankfurt/M.
- Horkheimer M. und Th. W. Adorno, 1969, *Dialektik der Aufklärung. Philosophische Fragmente* (1944), Frankfurt/M. (Ελληνική μετάφραση Λ. Αναγνώστου, 1996, *Διαλεκτική του Διαφωτισμού. Φιλοσοφικά αποσπάσματα*, Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα).
- Horkheimer M. und Th. W. Adorno, 1985, «[Diskussionen über Sprache und Erkenntnis, Naturbeherrschung am Menschen, politische Aspekte des Marxismus]», στο M. Horkheimer, *Gesammelte Schriften*, Bd. 12: Nachgelassene Schriften 1931-1949, Frankfurt/M. (συντ. Prot.).
- Horkheimer M., E. Fromm, H. Marcuse u.a., 1987, *Studien über Autorität und Familie. Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung*, 2. Aufl., Lüneburg.

- Johannes R., 1989, «Bemerkungen zur geschichtlichen Tendenz des kapitalistischen Systems. Dienstleistung und Fall der Profitrate», στο *Krise und Kritik. Zur Aktualität der Marxschen Theorie II*, hgg. von G. Schweppenhäuser und R. Johannes, Lüneburg.
- Institut für Sozialforschung: Arbeitsprogramm, 1997, στο *Zeitschrift für kritische Theorie*, Heft 5, 3. Jg., Lüneburg (συντ. IfS, ZkT).
- Institut für Sozialforschung, 2002, *Befreiung aus der Mündigkeit. Paradoxien des gegenwärtigen Kapitalismus*, hgg. von A. Honneth, Frankfurt/M.
- Laplanche J. und J.-B. Pontalis, 1986, *Λεξιλόγιο της Ψυχανάλυσης*, Αθήνα, Εκδόσεις Κέδρος.
- Luhmann N., 1993, *Legitimation durch Verfahren*, 3. Aufl., Frankfurt/M.
- Μαρκής Δ., 1990, *Έλλογος κατακραυγή. Για την Κριτική Θεωρία*, Αθήνα, Εκδόσεις Σμίλη.
- Marx K., 1998, *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie, Erster Band, Buch I: Der Produktionsprozeß des Kapitals*, στο *Marx Engels Werke*, Bd. 23, 19. Aufl., Berlin (συντ. MEW).
- Marx K., 1989, *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie, Dritter Band, Buch III: Der Gesamtprozeß der kapitalistischen Produktion*, hgg. von Fr. Engels, στο *Marx Engels Werke*, Bd. 25, 30. Aufl., Berlin (συντ. MEW).
- Marx K., 1990, *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, στο *Marx Engels Werke*, Bd. 13, 11. Aufl., Berlin (συντ. MEW).
- Marx K., 1990, «[Thesen über Feuerbach]», στο *Marx Engels Werke*, Bd. 3, 9. Aufl., Berlin (συντ. MEW).
- Offe Cl., 1972, *Strukturprobleme des kapitalistischen Staates*, Frankfurt/M.
- Pollock F., 1933, «Bemerkungen zur Wirtschaftskrise», στο *Zeitschrift für Sozialforschung*, Jg. 2, (Reprint München, 1980).
- Psychopedis K., 2000, «Das politische Element in der Darstellung dialektischer Kategorien», στο *Kritik der Politik. Johannes Agnoli zum 75. Geburtstag*, hgg. von J. Bruhn, M. Dahlmann und Cl. Nachtmann, Freiburg/Br.
- Rantis K., 2001, *Psychoanalyse und «Dialektik der Aufklärung»*, Lüneburg.
- Reijen W. van und G. Schmid Noerr (Hg.), 1990, *Grand Hotel Abgrund. Eine Photobiographie der Frankfurter Schule*, 2., überarb. u. erw. Aufl., Hamburg.
- Ritsert J., 1997, *Kleines Lehrbuch der Dialektik*, Darmstadt.
- Roudinesco E., 2002, *Wozu Psychoanalyse?*, Stuttgart.
- Schmid Noerr G., 1997, *Gesten aus Begriffen. Konstellationen der Kritischen Theorie*, Frankfurt/M.
- Schmidt A., 2002, «Herbert Marcuses politische Dechiffrierung der Psychoanalyse», στο *Herbert Marcuse, Nachgelassene Schriften*, Bd. 3: Philosophie und Psychoanalyse, hgg. von P.-E. Jansen, Lüneburg.
- Schnädelbach H., 1998, «Philosophie», στο E. Martens und H. Schnädelbach (Hg.), *Philosophie. Ein Grundkurs*, Bd. 1., überarb. und erweitert. Neuausgabe, Hamburg.
- Schweppenhäuser G., 1996, *Theodor W. Adorno zur Einführung*, Hamburg.

- Schweppenhäuser H., 1998, «Unreglementierte Erfahrung oder Konsenszwang? Ein Gespräch mit Hermann Schweppenhäuser», στο *Zeitschrift für kritische Theorie*, Heft 6, Jg. 4., Lüneburg (συντ. ZkT) (Ελληνική μετάφραση Γ. Σαγκριώτης και Φ. Τετζάκης, *Πλανόδιον*, τεύχος 23, Ιούνιος 1996).
- Sutterlüty F., 2002, *Gewaltkarrieren. Jugendliche im Kreislauf von Gewalt und Missachtung*, Frankfurt/M.
- Türcke Chr. und G. Bolte, 1997, *Einführung in die Kritische Theorie*, Darmstadt.
- Wiggershaus R., 2001, *Die Frankfurter Schule. Geschichte – Theoretische Entwicklung – Politische Bedeutung*, 6. Aufl., München.